

Aydın Mədətoğlu

Filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru

Bizim yazar

Əmir Teymur haqqında ilk bədii-tarixi əsəri İngilis dramaturqu Kristofer Marlo yazmışdır. O 1587-88-ci illərdə yazdığı "Böyük Tamerlan" faciəsində Əmir Teymuru həyat və fəaliyyətini əks etdirmiş, fəthi fəvqəladə qüdrətli şəxsiyyət kimi təqdim etmişdir.

Ümumiyyətlə Avropada XVI əsrdən - Kristofer Marlodan başlayaraq, Höteyə, XX əsr Amerikan yazıçısı Harold Lenmbə qədər fəth Teymur mövzusu həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur.

Türk ədəbiyyatında Əmir Teymuru bədii-tarixi obrazı, müxtəlif aspektlərdən yanaşılma da Əhməd Cəvdət Paşa, Əbdülhəq Hamid, Əlibəy Hüseynzadə və xüsusilə Hüseyn Cavid tərəfindən işıqlandırılmışdır. Əmir Teymurla İldırım Bəyazidin son görüşünü "Ankara savaşının finalında Əhməd Cəvdət Paşa belə təsvir edir:" Teymur çadırından çıxıb bir kaç addım irəli atdıqdan və əl sıxışdıqdan sonra ağırlığa sayğı ilə Yıldırım Bəyazidin əlindən tutdu, çadır içinə götürdü, məclisin baş köşəsinə oturdu və könül alacaq sözlər ilə yabançılığı gıdardı: "Xatirinizi xoş tutunuz. Bir kaç gün istəyə uymayan günlərin keçmə-sindən ümidiniz olmayınız" dedi". (Bax: Türk ədəbiyyatı tarixi, İstanbul 1982, səh 137)

Dahi Hüseyn Cavid də bu səhnəni öz əsərində belə təsvir etmişdir: "Buyurun, şövkətli Sultanım! Tanrı qulu Teymurdan daima ikram və ehtiram görecəksiniz...İştə mən şu məktubdakı (İldırım Bəyazid Əmir Teymura bir neçə təhqiredici məktubla cavab vermişdi. - A.M) sözlərinizi unudum və sizi əfv etdim. Yalnız əfv etmək deyil, hefta məhəbbətinizi də qazanmaq istərim". (Hüseyn Cavid, seçilmiş əsərləri, III cild, Bakı 1971, səh 77) Türk ədəbiyyatında Əmir Teymura milliyətçi baxış Əlibəy Hüseynzadə, Əbdülhəq Hamid və Ziya Göyalla başlayıb, Hüseyn Cavid və Nihal Atsızla sona çatır. Əbdülhəq Hamid özünün "Teyflər keçidi" əsərində Teymuru xarakterizə etmiş və onun dilindən göstərmişdir ki, "Bən erəcim (axsağım), fəqət yolunda sanma axsadam, Tatarü-Türkü müttəhid (birləşdirmək) etməkdir məqsədim". (Əbdülhəq Hamid, Teyflər keçidi, Bax: Aydemir Şevket Süreyya, Enver Paşa, İstanbul 1971, səh 36)

Əlibəy Hüseynzadə özünün "Siyasət-fürusət" əsərinin Əmir Teymura aid olan hissəsini məhz "Teymurname" adlandırmış və Əmir Teymurla bağlı mənbələrdə ortaya çıxan bütün ideoloji-siyasi suallara dolğun cavab vermişdir.

Əlibəy Hüseynzadə öz elmi məqalələrində də Əmir Teymur və Çingiz Xan mövzusunda diqqətlə yanaşmağı tövsiyə etmiş və göstərmişdir: "Türk və Tatarların iftixarı olan Çingizlilərə və Teymurlulara...şübhəsiz öz qövminü əhya edən, öz məmləkətlərini abad edən, öz millətini tərəqqiyə sövq etdirən, onu mədəniyyətin ali

mərtəbələrində çıxarıb, şərəf qazandıran bu böyük Cahangirlərə öz qövmin və millət nəzəri ilə deyil, başqa və rəqib millətlərin nəzəri ilə baxarsaq, böylə Cahangirlər haqqında əlbəttə, yaxşı söz deyə bilmərik". (Əlibəy Hüseynzadə, Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? Bakı 1997, səh

məğlub oldum. Ayaqdan bir yara aldım, işte böyle axsaq qaldım. Əvət, mənim yaralı Arslan, Mənim Topal Qaplan! Sonra Cetləri boğdum, Cığatay elini Mavəraünnəhrdən qovdum, Səmərqəndə girdim, xalqdan hörmət gördüm. Qurultay çağırdım, sözümü keçirdim. Bəlx şəhərinə vardım. Əmir Hüseynin işini bitirdim. Təkrar Səmərqəndə döndüm. Əmir elan olundum. Qəmərlə Əladdinlə çarpışıb, qalib gəldim. Qızı Dışad ağayı aldım. Xarəz-

mezde bir mektubda göstərilir ki: "Sənin yabançılara qarşı etdiyin müharibə yerindədir. Fəqət öz dindaşlarımız olan Türklərə qarşı müharibə istəyirsən demək yaxşı bir adam deyilsən. Onlar sənə qarşı əsla qəbahət işləmədilər. Haqsızlıq edirsən". (Bax: Anonim Osmanlı tarixi, Ankara 1973, səh 103)

İldırım Bəyazidin təhqiredici məktubundan qazablanan Əmir Teymuru dilindən Cavid öz əsərində göstə-

Teymuru vəfatı ilə də Turan ayrı-ayrı dövlətlərə bölünmüşdü.

Hüseyn Cavidin əsərində Teymuru dilindən deyilən: "Avropalıların dilləri başqa, ürəkləri daha başqadır" (səh 26), "Əhalini incidən bir hakim, yavrusunu parçalayan bir heyvan qəder şüursuzdur. Qırbacı qəder nüfuz və iradəsi olmayan bir hakim hökumət naminə ən çirkin və silinməz bir ləkədir" (səh 16), "Əfsus ki, "insan" adını daşıyan ikiyaqlı həşərat pək

Turani gerçəkləşdirən böyük Türk xaqanı - Əmir Teymur

(əvvəli ötən saylarımızda)

210)

İsmayıl bəy Qasıralı da özünün "Mükəliməyi-səlatin" əsərində Əmir Teymura yüksək münasibətini bildirmiş, "Toylarda bulunduğu zaman "Teymuru dolusu", "Teymuru marşı" adlı marşları çaldırılmış, bu iki marşın nota alınıb yaşadılmasını tövsiyyə etmişdir". (Bax: Kırimer Cafer Seydahmet, Kaspiralı İsmayıl bəy, İstanbul 1996, səh 32)

Türk tarixinə Osmanlı təəssübkeşliyi baxımından deyil, Türk millətçiliyi baxımından yanaşan Nihal Atsız da Əmir Teymuru Hunlar, Göy Türklər və s. kimi məfkrəvi bir Türk dövləti qurmaq istəyən bir hökmdar hesab etmiş, onu Türkiyə Türklərinin düşməni hesab etməyin yanlış və günah olduğunu bildirmiş, Teymuru gələcəyi görən bir dahi şəxsiyyət kimi təqdim etmiş və göstərmişdir ki: "Slavyan təhlükəsini gören Teymur, Yıldırım Lehi, Rus və Litvalıları müştərək zərərsizləşdirmək təklifini etmişdi. Avropa ordularını təpələyən ən böyük cəngavər Yıldırım, təəssüf ki, bunu rədd etmişdir. Əcəba, rədd etməsəydi və o iki möhtəşəm ordu (Osmanlı və Teymur ordusu - A.M) birləşsəydi nə olardı?". (Nihal Atsız, Türk tarixində meselelər, İstanbul 1990, səh 37)

Əmir Teymur haqqında yayılan bədii-tarixi əsərlər içərisində ən mükəmməl Hüseyn Cavidin fəthinin adını daşıyan beş pərdəli dram əsəridir. Haqiqətən də Hüseyn Cavidin təsvir etdiyi Teymur, tarixi Türk Xaqanı Xarakterizə edərək, tarixi mənbələrə əsaslanmışdır. Sənətkar əsərində Cü-cünün dilindən Xaqan Teymuru bütünü həyat və fəaliyyətini, xarakterini, apardığı müharibələri, məğlubiyyət və qələbələrini qısa və yığcam şəkildə əl bir dillə xülasə etmişdir ki, o söz və ifadələrin tutumu onlara tarixi əsərin məzmununu özündə ehtiva edir. Əsərə müraciət edək:

"Mana Xaqanlar Xaqanı Turağay oğlu Teymur derlər! Mən Yeşil şəhərdə dünyaya atıldım, Səmərqənddə nəşvü-nüma buldum. Babam Barlas qəbiləsinin hökmrani, kəndim Gürqan nəslinin baş qəhrəmanı...Mən 12 yaşında ikən kəndimdə bir fərasət və böyüklük duymağa başladım. Mənimlə görüşənləri ciddi bir vüqar və hörmətlə qəbul edərdim. On səkkiz yaşında minicilik və avcılığa həvəs etdim. Vaxtımın çoxunu Quran oxumaqda, şahmat oynamaqda və at oynatmaqda keçirdim. Sonra Əmir Qazana yanaşdım, Hüseyn Qurd ilə savaşıdım. İlyas Xocaya qoşudum, vəzir ilə pozuşdum. Oradan uzaqlaşdım, Türkmənlərə əsir düşdüm, sonra bir çox arxadaşla buluşdum. Bəlcistanla vuruşdum. Gah qalib gəldim, gah

mə girdim, qalalarını devirdim. Azərbaycan qucağıma atıldı. Gürcüstan xərəqoşuzarım oldu. Qaraqoyunlular üsyan etdi, ayaq altında əzildi. Şah Mənsur tüğyan etdi, bir anda başı kəsildi. Əvət, mənim Cahangir dahi!...Mən dövlətimi təhəmmül və mü-rüvvətlə idarə etdim. Xalqı ümid ilə qorxu arasında tutdum. Bir çox nifaqlara rast gəldim, əziyyət və möhnətlər çəkdim, acı sözlər və töhmətlər eşitdim. Fəqət mənə tənqid edən şımarıq, qəlbi kor cahillərə əhəmiyyət belə ver-

rir ki, "Mən (Əmir Teymur) ordan (İldırım Bəyaziddən) qardaşca məhəbbət bəklərək işte aklıqım cavab. Ah Yıldırım, Yıldırım! Mən sənəni xoş keçirmək istərək, sən çaqqalları, tülkü-ləri mənəmə üzərimə şımarıyorsun. Qara Yusiflə Əhməd Cəlayiri mənə gözəl tanıyırlar, fəqət Yıldırım!.. Zərərxox, o da tanır. Mən İrana ayaq basdım, ən böyük cəngavərlər qarşında durmayıb, Mazandaran çaqqalları kimi, ormanlara qaçdılar. Moskvaya hücum etdim, Rus knyazları qorxu-

qaba və pək səfil bir şey! İşte şu qaba və miskin həşəratı uslandımaq üçün, onların pas tutmuş kirlə vicdanlarını yı-kamak üçün yalnız Teymur qılıncı lazımdır!" (səh 19-20), "mən məğrurları əzmək üçün yaradılmış bir alah beləsiyam. Tökdiyüm qanlar da yalnız haqq və ədalət naminedir". (səh 20) "Mən indiyə qədər Qurultaysız, Şurasız bir şey yapmadım. Çünki Şurasız bir məmləkət cahil bir şəxsə bənzər ki, tutduğu işlər, söylədiyi sözlər nədəmət (peşmançılıq - A.M) və fəlakət doğurur. Mən daima hakim və aqıl şəxsləri

mədim. Yalnız çalışdım, təşəbbüs və fəaliyyətimlə hər kəsi susdurmağa müvəffəq oldum. Hər işdə vətəndaşlarımla müşavirə etdim. Xain və fitnəçi vükəlayı yanıma uğratmadım... Daima ordu və rəiyyətin əhvalını iyiləşdirməyə çalışdım. Mən haqq və ədalət nümayəndəsiyəm. Əgər bir məmləkətdə zülm və istibdad güclənərsə, kənardan baxıb duramam. Xalqın əminliyi üçün zülmün kökünü qazmaq və o məmləkəti uslandımaq istərim. İşte buna görədir ki, Xorasana girdim, bütün İrani devirdim. Moskva tərəflərini sardım, Hindistana vardım. Əvət, mənim Böyük Teymur! Mənim sarsılmaz İmperator!". (Hüseyn Cavid, Seçilmiş əsərləri, III cild, Bakı 1971, səh 43-45)

Tarixi hadisələrə həssaslıqla yanaşan sənətkar, Əmir Teymurla İldırım Bəyazid arasındakı savaşda Əmir Teymuru haqlı çıxarmışdı. Doğrudan da tarixi sənədlər göstərir ki, Əmir Teymur İldırım Bəyazidə hörmətlə yanaşmış, onunla müharibə etmək istəməmişdir. Belə ki, bir çox tarixi sənədlərlə yanaşı XVI əsrdə yunanca bir "Anonim Osmanlı tarixi" adlı əsərdə də Əmir Teymuru İldırım Bəyazidə

dan şimal ayları kimi ürküşüb dağılmağa başladılar. Hindistana yürüdü, Sultan Mahmud (Dehli Türk Sultanı nəzərdə tutulur - A.M) Qanq nəhri kənarındaki qaplanları kimi oxlana şikar olub diz çökdülər. Əvət, bir gün gələr ki, məğrur Yıldırım da paytaxt Bursada Teymuru qarşılar və o zaman, işte o zaman mənə kim olduğumu haqqı ilə anlar. Əvət Teymuru saymayanlar kəndi əlləri ilə kəndlərinə məzar qazmış olurlar". (Hüseyn Cavid, seçilmiş əsərləri, III cild, səh 22-23, 34)

Haqiqətən də məğrur İldırım Bəyazid "öz əli ilə özünə məzar qazmış", Ankara savaşında Əmir Teymura məğlub olaraq əsir düşmüşdü. Əmir Teymurla İldırım Bəyazidin - bu iki qan və can qardaşının savaşını yalnız fürsət gözələyən düşməni - xristian dünyasını və qonşu məmləkətləri məmnun etmiş, İstanbulu fəthini 50 il gecikdirmiş, (Tarixi faktlar göstərir ki, İldırım Bəyazid İstanbulu fəth etmək üçün hazırlıqlara başlamışdı. - A.M) Qızıl Orda imperatorluğu xanlıqlara parçalanmış, nəticədə Rus dövlətinin yaranması üçün real zəmin yaranmış, Qərbdə Türk gücü zəifləmiş, Əmir

dinlədim, böyük sərdarlar ilə müşavirə etdim. Yalnız hərbi ilə mübarizə deyil, sülh mənafeyini də düşündüm. Mən şu nəhayətsiz ölkələri gah təcir və siyasətlə, gah sülh və mərhəmətlə, gah təhdid və şiddətlə, gah da əfv və mülayimətlə idarə etmək istərim. Mən hər işdə səbat və istiqaməti sevdiiyim kimi ehtiyatdan da xoşlanıram. Lazım gələrsə, bəzən düşmanlarıma qarşı səbr və təhəmmül (tamkin - A.M) göstərirəm. Bəzən də qafıl və cahil görsən-məkdən əvvəl alırım" (səh 21), "Məğrurlar haqiqəti görməzlər" (səh 18), "İnsanlar mərhəmət və məhəbbətdən ziyadə dəhşət və qüvvətə tapınırlar" (səh 20) və s. kimi fikirlərlə dahi sənətkar öz ideal qəhrəmanının haqqı portretini yaratmışdı.

Əmir Teymurdan sonra da Teymuroğulları Uluqbəy, Hüseyn Bayqara, Babur və Cahanshah şanlı bir tarix yaratmışlar. Ümumiyyətlə Əmir Teymurdan və İldırım Bəyaziddən sonra Avropadan Hindistana qədər Türk-İslam Bayrağını XIX əsrin sonlarına qədər dalğalandıranlar da bu iki nəhəng Türkün şərəfini təmsil etmişlər.

Ruhları şad olsun!